

ГЕНЕЗИС ФОРМУВАННЯ ДОКТРИНИ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ В ПРАВОВІЙ СИСТЕМІ УКРАЇНИ

УДК 340.12

Завальнюк В. В., к.ю.н., професор кафедри
теорії держави і права, ректор
НУ «Одеська юридична академія»

Соціологічні методи антропологічного дослідження права

Актуальність теми дослідження полягає в тому, що соціологічні методи допомагають розкрити проблемні питання антропології права.

Ключові слова: соціологічні методи, антропологія права, метод пізнання, людина, юриспруденція, право.
Актуальность темы исследования состоит в том, что социологические методы помогают раскрыть проблемные вопросы антропологии права.

Ключевые слова: социологические методы, антропология права, метод познания, человек, юриспруденция, право.

Background research is that sociological methods help uncover problematic issues anthropology of law.

Keywords: sociological methods, anthropology of law, a method of knowledge, people, jurisprudence, law.

Методи пізнання, що застосовуються сьогодні в соціальних і поведінкових науках, отримали загальну назву «якісних». Методи ці, як підкреслюється, спрямовані не стільки на виявлення визначальних цінностей, смислів і значень, у світі яких начебто і приречений обертатися юрист-антрополог, скільки на аналіз «співвіднесення суб'єктивної креації і громадських об'єктивних інститутів в процесі опредметнення першої і розпредмечення другого» [1]. Очевидно, що вказівка на спрямованість аналізу та встановлення співвідношення «суб'єктивної креації» з об'єктивно існуючими соціальними інститутами означає відмову, заперечення спочатку заявленої суто суб'єктивістської позиції юриста-антрополога, перехід до визнання спочатку відкинутого ним світу об'єктивно сущих явищ соціально-правової реальності.

Слід зазначити, що в самому загальному сенсі під терміном «якісне дослідження» мається на увазі будь-який вид дослідження, в якому дані отримуються нестатистичними або не кількісними способами. «... Ми маємо на увазі, — підкреслюють А. Страусс і Дж. Корбін, — нематематичну аналітичну процедуру, результати якої відбуваються з даних, зібраних різними способами. Ці дані включають спостереження та інтерв'ю, але можуть також включати документи, книги, відеозаписи та навіть такі дані, в яких кількість була визначена для інших цілей, наприклад, для переписних листів» [2].

Отже, йдеться про добре відомі в соціології методи збору даних. Антропологі в процесі дослідження застосовують як об'єктивні (неінтерпретативні) методів, які засновані на численних і незалежних джерелах, так і суб'єктивні

(інтерпретативні, оціночні), що застосовуються при дослідженні нечисленної спільності. У зв'язку з цим необхідно зазначити, що питання про те, якою мірою дані повинні інтерпретуватися, є одним з головних протиріч якісного дослідження [3].

Зі сказаного стає зрозуміло, чому в юридичній антропології виокремлюють насамперед групу якісних соціологічних методів дослідження права. Утім, не можна не підкреслити, що в рамках юридичної антропології соціологічні методи застосовуються відповідно до вимог правової ситуації. Саме цей методологічний принцип лежить в основі так званого ситуативного (або ситуаційного) підходу.

Концепція ситуативного (ситуаційного) підходу в методології не лише гуманітарних, але й багатьох природничих наук є новим. Його основна ідея полягає у тому, що для більшості систем властива зміна їх компонентного складу, концепту, ієрархії в рамках конкретної ситуації. Саме тому для прикладних соціологічних та правових досліджень актуальність ситуативного підходу не викликає жодних сумнівів. Як зазначає Д.В. Кім, ситуативний (ситуаційний) підхід спрямований на вивчення явища в якості необхідного елементу реально діючої функціональної системи, що має свою якісну визначеність. В такій системі елемент розуміється і як цілісне явище, і як явище, що детерміноване оточуючою його системою. Таким чином, при застосуванні ситуативного підходу на перший план виходять надчуттєві якості системи, котрі можуть ніяк не проявлятися за нормальних умов її функціонування [4].

Рамки застосування ситуативного підходу надзвичайно широкі. Зокрема, М.М. Солодухо виділяє такі напрямки його застосування:

- ситуативний підхід може застосовуватися до несистемних та системних об'єктів: коли система ще не сформувалася, коли вона функціонує та в момент її розпаду;

- ситуативний підхід дозволяє характеризувати перехідні стани однієї й тієї ж системи, коли ці стани якісно відрізняються один від одного;

- ситуативний підхід дозволяє враховувати роль та значення усієї сукупності зовнішніх та внутрішніх факторів, що впливають на систему, її функціонування та розвиток;

- ситуативний підхід може застосовуватися відносно двох і більше взаємодіючих систем, компоненти яких корелюються випадковим чином, не створюючи нової стійкої системи чи утворюючи систему нової якості;

- за допомогою ситуативного підходу можна оцінювати внутрішні та зовнішні стани системи, скерованість її процесів, часовий та просторовий аспекти її буття [5].

З методологією ситуативного підходу тісно пов'язана синергетична проблема нелінійності суспільно-правових взаємодій, що висуває на перший план нестійкість і неоднозначність ситуацій вибору (прийняття рішень), невідворотність і довільність процесів формування нових структур із елементів середовища, в якому знаходиться суб'єкт.

Особливе значення для антропологічного дослідження права має метод включеного спостереження. На відміну від звичайного спостереження, включене спостереження передбачає аналіз досліджуваної ситуації зсередини, з точки зору діючого суб'єкта. Такий аналіз принципово важливий, оскільки зовнішній

спостерігач практично завжди позбавлений можливості звернути увагу на ті деталі, які приховані від очей непосвяченого, але істотні для діючого суб'єкта або представника іншої (щодо спостерігача) культури. Для виявлення мотивації поведінки, виявлення сенсу юридично значимих дій, що дозволяють пояснити і зрозуміти, що сталося, як раз і потрібна емпатія, тобто опис цих дій мовою суб'єкта. Особливо важлива така робота при експлікації неофіційних норм регулювання поведінки в малих групах, наприклад, в злочинних співтовариствах для кримінолога, в незахідних суспільствах для порівняльно-правового дослідження тощо. Включене спостереження, на думку В. О. Тишкова, є єдиною відмінністю, наприклад, антропологічного підходу до соціокультурних явищ від політологічного [6].

Крім спостереження до якісних методів антропологічного дослідження права належить робота з документальними джерелами, етнографічний метод, біографічний метод, метод *case study*, метод візуальної антропології та ін.

Метод роботи з документальними джерелами передбачає дослідження різних етноісторичних джерел: усних переказів, біографій і автобіографій, листів, щоденників, археологічних даних, записів культурно-історичного характеру, сімейних, музейних, бібліотечних архівів, колекцій тощо, які розповідають про життя людини, групи, спільності. Цей метод дозволяє отримати відомості про минулі події, коли безпосереднє спостереження або опитування їх учасників вже неможливе. Вивчення за текстами одного явища протягом тривалого часу дозволяє встановити його тенденції та динаміку розвитку. При використанні цього методу перед дослідником постає проблема достовірності інформації та надійності документів. Аналіз документів може бути як головним, так і додатковим (тобто поєднуватися з опитуванням, спостереженням, експериментом) методом пізнання в антропологічному дослідженні права.

В основі етнографічного методу лежить збір даних про будь-яке культурне явище в процесі польового дослідження, призначеного спочатку для опису культури та побуту безписемних, доіндустріальних товариств, для вивчення минулого цивілізованих народів до культурного контакту (культура описувалася в статистиці). Цей метод сприяв описовій архівації культурних зразків (фольклор, опис ритуалів, звичаїв, включаючи правові, вірувань, предмети культури і побуту, тексти тощо), але не передбачав осмислення і динаміки розвитку культур. Сьогодні цей метод якісно змінився і використовується в дослідженнях разом з іншими методами.

До антропологічних методів пізнання права відносять і біографічний метод, який спрямовує дослідника події крізь призму історії окремої особистості. Біографічний метод використовується для опису життєвого шляху окремої людини, сім'ї, цілого покоління на основі інтерв'ю респондента або аналізу особистих документів (мемуари, щоденники тощо). Оповідання ведеться у формі вільного викладу історії життя окремої людини, сім'ї, покоління.

Особливо важливий цей метод для виявлення мотивів юридично значимих правомірних дій або поведінки правопорушників, що дозволяє тим самим надати більш переконливе трактування механізму індивідуального правомірного чи протиправного поведіння. Цей метод дозволяє побачити, як сприймається соціальний інститут (наприклад, правовий інститут, державний орган) зсередини, які неформальні норми доповнюють діючі в інституті офіційні правила поведінки.

Одночасно за допомогою цього методу можна набагато чіткіше, ніж за допомогою кількісних методів, вивчити внутрішній світ суб'єкта, що нас цікавить (наприклад, представника історії правових вчень), а також контекст його епохи.

Для аналізу звичаїв (звичаєвого права) цікавою є розроблена Г. Гарфінкелем етнометодологічна програма, що дозволяє виявити рутинні, щоденні практики пересічних людей, з яких складається громадський (і правовий) порядок, у тому числі той рідко усвідомлюваний сенс, якийкладають люди в типові ситуації свого життєвого світу. Для цього Г. Гарфінкель використовував провокаційні стратегії, що порушують нормальний перебіг «автоматичного ходу речей в даному оточенні» [7], адже, на його думку, шляхом дезорганізації взаємодії можна дізнатися, яким чином організовані і як втілюються в життя структури повсякденної діяльності при звичному плині подій.

Іншим досить цікавим методом антропологічного дослідження права є *case study* — монографічний метод опису одиничного випадку (об'єкта) по можливості в максимальній кількості його взаємозв'язків. Він рекомендується для вивчення такого явища, яке не піддається кількісному узагальненню, але може бути евристично цінним для аналізу практично будь-якого явища, тому що дозволяє звернути увагу на те, що залишається за рамками кількісного узагальнення [7, 8]. Найбільш складною проблемою в цьому зв'язку є перехід від опису одиничного випадку до теоретичних узагальнень. Її вирішення можливе за допомогою використання методики «сходження до теорії», запропонованої в кінці 1960-х рр. Б. Глейзером і А. Страусом. Ця методика зводиться до аналізу досліджуваної події з кількох джерел з наступним угрупованням різно-рідних даних в узагальнену категорію — абстрактний теоретичний випадок. Тим самим висувається авторська версія щодо природи даного феномена. Ця методика також надзвичайно корисна при проведенні порівняльно-правового дослідження — зіставленні принципово несхожих (контрарних) об'єктів. Таким чином, метод *case study* використовується при вивченні соціальних явищ і процесів, при якому в якості емпіричної бази нового наукового знання виступають поодинокі, окремі соціальні феномени, що відображають істотні ознаки предмета дослідження як типові, так і унікальні [9].

Антропологи спостерігають спосіб життя, соціальні відносини і взаємодії, звичаї, традиції народів, племен, общин. Метод спостереження застосовується також соціологами, психологами, економістами, етнографами, політологами, культурологами, а також представниками суспільних наук. Спостереження сьогодні залишається основним методом збору даних, який припускає збір первинної інформації та її реєстрацію, це уважне вдивляння в події, що відбуваються, їх правильне сприйняття і фіксація. Нарешті, не можна не згадати і про метод візуальної антропології — відображення інформації у візуальних формах різноманітних культур за допомогою сучасних технічних засобів (кіно-, фото-, відеоапаратури, комп'ютерних технологій). Візуальна антропологія, завдання якої полягає в тому, щоб відобразити за допомогою сучасних засобів інформації реальний стан різноманітних культур, в першу чергу маловідомих і зникаючих, допомагає створенню більш повної і об'єктивної картини, гуманітарного світового співтовариства [10]. Безсумнівно, розглянуті соціологічні методи дослідження, що носять емпіричний характер, можуть надати істотну допомогу

у виявленні саме соціокультурної зумовленості права, розуміння його як явища, що є функцією суспільства. Антрополого-соціологічні методи аналізу права конкретизуються в методах і методиках соціальної феноменології, соціальної когнітивної психології, історичної антропології.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Семенова В. В. Качественные методы : введение в гуманистическую социологию : Учеб. пособие для студентов вузов / В. В. Семенова ; Ин-т социологии РАН. — М. : Добросвет, 1998. — С. 76.
2. Страусс А. Основы качественного исследования : Обоснованная теория, процедуры и техники / А. Страусс, Дж. Корбин ; пер. с англ. — М. : КомКнига, 2010. — С. 16.
3. Добренчиков В. И. Социальная антропология / В. И. Добренчиков, А. И. Кравченко. — М. : ИНФРА-М, 2005. — С. 103.
4. Ким Д. В. Ситуационный подход как метод научного познания / Д. В. Ким // Российская юридическая наука: состояние, проблемы, перспективы : Материалы Всероссийской научно-практической конференции, посвященной 45-летию юридического образования на Алтае / под ред. В. Я. Музыкина, Е. С. Аничкина. — Барнаул : Изд-во Алт. ун-та., 2009. — С. 32.
5. Солодухо Н. М. Методология ситуационного подхода в научном познании / Н. М. Солодухо // Фундаментальные исследования. — 2005. — №. 8. — С. 86.
6. Тишков В. А. Реквием по этносу : Исследования по социально-культурной антропологии / В. А. Тишков. — М. : Наука, 2003. — С. 41.
7. Разуваев Н. В. Социальная антропология права современного общества : монография / Разуваев Н. В., Харитонов Л. А., Черноков А. Э. ; Под. ред. И. Л. Честнова. — СПб. : Знание, ИВЭСЭП, 2006. — С. 46.
8. Семенова В. В. Качественные методы : введение в гуманистическую социологию : Учеб. пособие для студентов вузов / В. В. Семенова ; Ин-т социологии РАН. — М. : Добросвет, 1998. — С. 76.
9. Социологическая энциклопедия : в 2 т. / Рук. научн. проекта : докт. полит. наук Г. Ю. Семигин ; гл. ред. : член-корреспондент РАН В. Н. Иванов. — М. : Мысль, 2003. — Т. 1. — С. 348.
10. Hockings P. Principles of Visual Anthropology / P. Hockings. — Hague : Mouton Publishers, 1975.

